

L'exili pirinenc cap a França: el cas d'una família ribagorçana segons la correspondència femenina (segles XIX i XX)

OSCAR JANÉ

Investigador Juan de la Cierva - UAB

CERiB

oscar.jane@cerib.org

RESUM: L'EXILI PIRINENC CAP A FRANÇA: EL CAS D'UNA FAMÍLIA RIBAGORÇANA SEGONS LA CORRESPONDÈNCIA FEMENINA (SEGLES XIX I XX)

Aquest article pretén exposar algunes qüestions a través de l'estudi de casos concrets de persones emigrades cap a França per un temps, però que finalment s'hi van instal·lar. El camí havia estat "obert" per altres persones del poble, essent el lloc d'arribada un Eldorado de futur, gràcies a la correspondència d'algunes famílies, essencialment la d'una dona que sent nena marxa cap a França amb la família. S'hi distingeixen diversos tipus de relacions humanes, amb el poble d'origen, amb França i els francesos, i amb els "refugiats" de la Guerra Civil des de 1936. El resultat final permet entendre el pas del drama del moment del principi del viatge al somni i mitificació d'un país —imaginari—, el poble pirinenc.

Paraules clau: dona, Ribagorça, Pirineu, França, exili, guerra civil, xenofòbia, integració.

RESUMEN: EL EXILIO PIRENAICO HACIA FRANCIA: EL CASO DE UNA FAMILIA RIBAGORZANA SEGÚN LA CORRESPONDENCIA FEMENINA (SIGLOS XIX I XX)

Este artículo pretende exponer algunas cuestiones a través del estudio de casos concretos de personas emigradas a Francia por un tiempo, pero que finalmente se instalaron allá. El camino había sido "abierto" por otras personas del pueblo, siendo el lugar de llegada un Eldorado de futuro, gracias a la correspondencia de algunas familias, esencialmente la de una mujer que se fue siendo niña con la familia. Se distinguen diversos tipos de relaciones humanas, con el pueblo de origen, con Francia y los franceses, y con los "refugiados" de la Guerra Civil desde 1936. El resultado final permite entender el paso del drama del momento de la marcha al sueño y mitificación de un país —imaginario—, el pueblo pirenaico.

Palabras clave: mujer, Ribagorza, Pirineo, Francia, exilio, guerra civil, xenofobia, integración.

ABSTRACT: THE PYRENEES EXILE TOWARDS FRANCE: THE CASE OF A RIBAGORZAN'S FAMILY AS RECORDED IN THE FEMININE CORRESPONDENCE

This article aims to expose some of the questions through the study of specific cases of persons who emigrated to France during a time period, but that finally settled down there. The path to emigration had already 'been opened' by former people from the same town, being the destination a sort of 'eldorado' for the future. Thanks to the correspondence of some families, essentially that of a single woman that left her town with her family being a child. One can distinguish several types of human relationships, concerning the town of origin, France and the French as well as with the 'refugees' of the Civil War from 1936. The final picture allows the understanding from the dramatic moment of the emigration to the dreamed and mythic of an —imaginary— country, the Pyrenean people.

Key words: Woman, Ribagorça, Pyrenees, France, exile, civil war, xenophobia, integration.

Ripacurtia 3, pp. 41-61

Aquest és un tema en el qual moltes persones del país i de totes bandes del Pirineu hi trobaran similituds. Són històries pròpies, explicades i sentides, retrobades i disperses, que vénen a reforçar el que se sap, però que tan poc sovint s'escriuen ni remouen més preguntes. Aquest només és un cas entre molts altres, un cas reconstruït a partir de la correspondència femenina i dels testimonis essencials de dones, de la Ribagorça i del sud de França, a totes les quals he d'agrair la seva sensibilitat i l'exemple per l'estima a la vida.

Al voltant de l'any 1875, nombroses famílies del Pirineu català i aragonès van prendre la ruta de l'emigració temporal. Temporal? Les males collites, la malaltia de la vinya —com la fil·loxera—, els impostos, les guerres carlines, el fred i la manca de recursos obliguen els pares a enviar els seus fills a la recerca de mitjans econòmics. A vegades són els mateixos adults els qui marxen. Troben el treball a la plana —la “terra plana”—, a les indústries, a les ciutats, com a dones de fer feines, mainaderes o treballadors de cases riques o burgeses. Tanmateix els camins es diversifiquen, i des del principi, són nombrosos els que, atrets pel boca a boca i per la imatge d'un país amb sortides i remeis, opten per marxar a França. El viatge, que havia de ser “terapèutic” des d'un punt de vista econòmic per a la família, es plantejava d'una manera provisional, es realitzava durant les èpoques en què no hi havia collites i durant l'hivern. Aquest treball s'emmarca, doncs, dins d'aquest enorme tema de l'exili pirinenc que s'inicia el segle XIX, i que fins a la data actual manca d'estudis específics que s'hagin focalitzat en aquesta emigració del sud al nord del Pirineu, i més enllà, des de finals d'aquell segle fins al primer terç del XX.

Direm d'entrada que aquesta només és una simple contribució reflexiva que espera beneficiar-se de futurs treballs contemporanis, tant francesos com de la banda meridional del Pirineu, tot esperant que el nucli de les visions històriques no es centri exclusivament, com acostuma a passar, en l'exili de la República (1936-1939), convertint-lo equivocadament en el gruix fonamental dels moviments humans del segle. Esperem que les línies de recerca empreses per algun historiador pirinenc, entre altres, sobre els orígens i les causes de l'emigració pirinenca, tinguin una continuïtat i que les fonts hispàniques puguin comptar en el futur amb treballs reforçats des dels arxius francesos, que conserven nombroses dades d'un enorme valor sobre tots els emigrants. El present text és, de fet, un assaig realitzat a partir de casos teòrics, exemples i exemplars a la vegada, que pertanyen a un conjunt

d'estudis del gènere, on la dona emergeix per mostrar el seu paper essencial, des de l'origen fins als moviments a l'estranger.

En primer lloc, valdria la pena qüestionar aquesta idea d'"exili" genèric de les poblacions del Pirineu. Des de l'inici fem front a un veritable problema terminològic, ja que és difícil separar alegrement el concepte que representa l'exiliat del de l'emigrant. Una persona que pren la ruta per raons econòmiques pot estar fent-ho també per raons polítiques o a causa d'una certa pressió social. Per això, atès que els dos mons que envolten aquests termes s'entrellacen, hem apostat per la idea de l'exili global, però essent conscients que cal, de ben segur, una visió a llarg termini, a través del temps, per estar-ne segurs, com veurem tot seguit. D'alguna manera els moviments humans s'enquadren en una llista de conceptes generals i poc convenients: emigració, immigració, exili, nouvinguts, desplaçats, etc. La terminologia varia, doncs, segons el punt de vista social o del lloc on ens situem. D'aquí la diferència entre la utilització d'"emigració" i "immigració" per part dels historiadors o altres. En aquest treball apareix la idea per la qual l'emigrant esdevé —s'autodefineix així, gairebé— exiliat, des d'un punt de vista psicològic.

L'estudi aglutina la representació d'una certa emigració "econòmica" o de subsistència, que té lloc molts anys abans de la Guerra Civil, i de la qual parlen poc sovint els treballs històrics. L'"oblit" és també el del camí fossilitzat dels emigrants del segle XIX que serà reprès per l'emigració del segle XX i fins i tot pels mateixos refugiats de la guerra. Només alguns estudis locals s'han consagrat a aquesta emigració —o immigració— hispànica a França, essencialment pirinenca al segle XIX i principis del XX, però tot just des d'una òptica exclusivament econòmica i, en part, social.¹ Des del cantó espanyol, tant a la historiografia catalana com a l'aragonesa, per exemple, fins i tot si es tracta d'un tema conegut i popular, no ha merescut una gran atenció fins als nostres dies, segurament perquè l'exili de la República ha captat gairebé tot l'interès i perquè les discussions sobre una possible emigració de caire econòmic són encara un tabú.

1. Vegeu el treball de MONTBROUSOUS Mari-Line, *Histoire d'une intégration réussie: les Espagnols dans le bassin de Decazeville*, Ed. Rouergue, 1995, sobre els centres miners de la regió de Rouergue, on nombrosos espanyols van anar com a mà d'obra durant les primeres dècades del segle XX. D'altra banda, cal tenir en compte els articles publicats al llibre aparegut uns anys després del col·loqui que es va fer a Tolosa de Llenguadoc sobre les migracions, el 1987: *Exil, politique et migration économique. Espagnols et Français aux XIXe et XXe siècles*, CNRS, París, 1991.

Per abordar la reflexió d'un cert tipus d'emigració —els seus models, els períodes i les relacions amb el país d'origen—, ha calgut interrogar-se sobre diversos factors col·laterals i principalment socials. És el cas de l'anàlisi de la documentació privada (correspondència, escrits i diaris personals, etc.) o la realització d'entrevistes amb persones del país, d'un mateix poble, amb l'objectiu d'obtenir respostes a molts buits. Aquest és el cas de Lluçars, poble ribagorçà situat prop de Benavarri, al Barranc de Queixigar, dins la conca de la Noguera Ribagorçana, on hem pogut fer el seguiment d'algun cas d'emigració, fent emergir històries portades a terme i lligades en el temps gràcies a la figura femenina des del poble fins al país d'acollida. Un fil documental que s'inicia a finals del segle XIX fins als nostres dies. Hem destriat moltes qüestions que han anat apareixent, com ara la representació del lloc d'arribada —un Eldorado?—, les conseqüències de l'abandonament del país, l'acollida, la integració, les xarxes dels emigrants o les relacions que es fan amb el temps amb el país d'origen. Mantenint voluntàriament la mirada d'aquest exili a través dels ulls de la dona com a portadora simbòlica de tota una tradició i dels *inputs* arreplegats amb les anades i vingudes a França, hem dividit el treball de manera temàtica, sense seguir cap argument cronològic dels exiliats: les relacions amb el país d'origen —el poble, la casa—, les relacions amb el país d'acollida (França i els francesos) i les relacions dels emigrants amb els refugiats de la Guerra Civil.

RELACIONS AMB EL PAÍS D'ORIGEN —PIRINENC— DES DE L'“EXILI”

44

La marxa. Per entendre l'impacte psicològic al poble de la marxa, la memòria històrica de la família aporta una certa explicació. Sobretot, una justificació. Així és com durant una de les entrevistes realitzades, Maria Cruz Montoliu Mañanet, de 86 anys, explica la marxa d'una emigrant “provisional”, la seva padrina:

“La meva padrina, Maria Visa Tolsa, era filla de ca d'Arcas a Lluçars. El seu pare era del mas del Cerillo prop de Benavarri. Eren dues filles, Maria i Teresa. Al morir-se el pare, es van quedar les dues cries soles, i se les van portar al mas del Cerillo i hi van passar la seva joventut, guardant corders, bous, tocinos, fent les mils peripècies, pobra canalla. Després va venir Domingo Mañanet Balaguer de Chiró (casa Garanto) i es va casar amb la meva padrina i van tornar a obrir la casa que estava tancada a Lluçars.

La primera nit de nòvies van dormir sobre la palla. En aquell dia van marxar a la fira de Salàs [de Pallars] a comprar bous per veure si la terra tornava a donar fruits. Van fer tres o quatre fills, però ells van seguir sent pobres: la collita no anava bé i, a més, va fer molt mal temps llavors (pedregava, etc). La qüestió és que van haver de marxar a França: van cosir una manta, hi van posar una mica de roba de cada un i un crio, i cap a França. Va ser llavors el primer viatge cap a França, al segle XIX. A la vegada van deixar els bous i una mica de gra que havien collit a casa a la seva germana, la Teresa. Diven que els bous se li van picar i se li van morir, que l'herba estava mullada i freda; una mica de gra que teniven se li va fiçar [cucar]. Només hi van anar per un any, a França, però vist que ja no teniven res a Lluçars es van haver d'estar no sé quants anys allà ja. Allà hi van anar tenint més fills, també se n'hi van morir, i tots es van posar a treballar.”

D'aquest testimoniatge se'n desprèn que allò que havia de ser un viatge d'un sol any a França, a fi d'acumular alguns recursos, va prendre un caire diferent. La manca de diners, la necessitat d'aconseguir algun èxit, el pas del temps i, sobretot, el fet de tenir els fills amb ells, van empènyer alguns membres de la família Mañanet a quedar-se alguns anys seguits a França o, fins i tot, a instal·lar-s'hi definitivament.

Sembla raonable preguntar-se el perquè de l'elecció de França, ja que tractant-se d'un país estranger i amb unes normes específiques estrictes, ens n'imaginem les dificultats. En efecte, aquesta família, com moltes altres, pren la decisió de marxar cap al nord del Pirineu, en detriment d'altres opcions com Lleida o Barcelona o altres pobles de la plana catalana i aragonesa. Es tractava de diverses eleccions que existien i que van evolucionar. En tot cas, el viatge de l'emigrant és aquell que ha estat emprès abans per altres persones del poble. En existir un camí previ, cal seguir-lo. Es tracta d'una certa fossilització del camí, que indica als contemporanis —als emigrants d'abans i després— la direcció del desplaçament i la localitat d'arribada (on es concentraran veïns d'un mateix poble ribagorçà).

En aquest sentit, hi ha molts casos entre famílies del país que mostren aquesta manera de funcionar. No són nous en cap cas, com podríem pensar-ho en l'exemple anterior, sinó que poden anar fins a mitjan segle XIX. L'elecció recurrent des de 1860 de Carcassona de la família Tobeña, és bastant exemplificadora. Un primer membre va anar a Carcassona atret per les obres monumentals que s'hi havien començat a fer per restaurar la ciutat medieval, per influència d'arquitectes romàntics. Va fer diverses anades i

tornades alternades entre els períodes de collita del seu poble i les possibilitats que tenia a França. Finalment, es va instal·lar al departament francès de l'Aude amb altres Tobeña a finals del segle XIX. Els homes treballaven com a obrers de la construcció o paletes, mentre que les dones ho feien en cases particulars com a dones de fer feines o cuineres. Així, val la pena esborrar dues idees al voltant d'una emigració exclusivament masculina i, també, la del motiu primordial de la vinya. Les guerres carlines van ser, entre altres, un important motor per decidir-se a marxar, segurament quan ja era un fet rumiat. En tot cas, no existeix una voluntat de marxa definitiva. Les cartes intercanviades, els moviments migratoris i les afirmacions personals confirmen aquestes idees.

Per què havien de quedar-se a França, llavors? En el cas de les dues famílies ribagorçanes mencionades, les raons són sempre les mateixes: els nens i els recursos obtinguts amb la seguretat d'una feina. El fet de tenir els fills amb ells flexibilitzava l'elecció entre quedar-se o no, fins i tot si en alguns casos encara tenien alguna nena o nen al poble d'origen. L'estabilitat trobada a França gràcies al treball resta, malgrat tot, precària, però deixa augurar un futur millor per als fills. Existeixen, de tota manera, particularitats en aquestes maneres d'actuar, entre les quals n'hi ha una de principal, una qüestió de gènere i la continuïtat del llinatge de la casa —pirinenca—, que influència directament els comportaments dels emigrants.

El paper dels infants. En el cas dels Mañanet, els escrits personals i la correspondència intercanviada entre els que es van quedar i els que van marxar il·lumina una mica la qüestió. S'emprèn el viatge a finals del segle XIX, amb el pare, la mare, dos fills i una filla. Arriben a Néviau, al departament de l'Aude. Com sempre, l'objectiu és una regió concreta coneguda, imaginada i repetida en les històries dels emigrants del poble que van anar-hi abans. La petita s'inscriu a l'escola de Néviau, ja que segons les lleis de la jove III República francesa, estava obligada a aquesta escolarització. Hi fa els estudis bàsics i primaris i sembla que passa, doncs, un temps més llarg del que havien previst a prop dels seus germans —més grans— i la mare.² El pare és qui efectua les anades i vingudes al poble, per tal de controlar i mantenir el lligam amb la casa.

2. Aquest aspecte de la història és conegut gràcies a la troballa del llibre d'escolaritat de la filla, Maria Mañanet Visa: "École Normale de Néviau" (a partir de 1899/1900).

Al quadern escolar de Maria Mañanet observem altres noms de nens que han reutilitzat el llibre. Es tracta de noms coneguts i referenciats a Lluçars i entorns. En aquest sentit, descobrim una vegada més que altres persones del poble, de la mateixa zona ribagorçana, van anar a Névian, abans o després, aprofitant la presència d'aquesta o altres famílies, i això demostra que van seguir aquest "camí fossilitzat" de l'emigració. El primer i el segon viatge a França són massa precoços a fi d'escollir un "no-retorn" automàtic. Si bé, d'alguna manera, el rol dels infants és determinant. Els qui en tenen són els primers que decideixen quedar-se. Bàsicament, l'elecció depèn de la presència dels fills.

La relació família-pares-nens. Gràcies, en part, a la correspondència, es pot arribar a reconstruir l'evolució de la vida dels nens de la família Mañanet a França i, particularment, la de la filla, ja que amb la seva formació escolar és la que escriu. No obstant això, ho fa en la llengua apresada a l'escola de la III República, en francès. Una dicotomia important tenint en compte que no era la seva llengua d'expressió materna. Es tracta de cartes escrites des de França a Lluçars a partir de 1907, a la casa familiar, al pare que aparentment ja havia tornat al poble —o en algun d'aquests retorns periòdics. En aquests escrits descobrim diversos temes destacables, com el de la relació pare-filla que fa emergir la vida humana de l'emigrant seguint criteris culturals i de gènere.

Mentre que els dos fills troben treball al camp i en el món de la construcció, la filla, Maria Mañanet, és contractada com a noia de fer feines i mainadera en una casa burgesa de la regió. Per la seva banda, el pare fa anades i tornades al poble fins al punt que decideix quedar-se definitivament de nou al Pirineu i, en canvi, la mare s'habituava al treball a França i es queda més temps al costat de la seva filla, com a cuinera en una casa.

Hi ha obligacions morals respecte la casa —pirinenca. La mirada està sempre fixada sobre el que arriba de fora, el que es diu o pot ser "jutjat" al i des del país. Això troba les seves arrels en la necessitat de demostrar l'èxit de la marxa: la tranquil·litat econòmica somiada/desitjada i la raó per la qual han abandonat —provisionalment— la casa i l'entorn social. Així, el record del camí cap a aconseguir aquests objectius està sempre present. En aquest sentit, el lligam mental entre l'emigrant i l'arrel identitària és fort i sòlid. Després d'evocar la situació econòmica, la persona que s'està a França, en

aquest cas la noia que escriu al pare al poble —o alguna altra vegada molts anys més tard, els germans— es preocupa per temes que tenen a veure amb la vida quotidiana, que, per ordre d'importància, són: el temps, els animals, la família, la salut, els veïns, el poble i l'economia local. En tots els casos es fa palesa l'expressió d'una veritable voluntat d'acumular diners per tal de guanyar-se per a si mateixa el “dret de retorn”. La “casa” es fa omnipresent i persistent en la ment dels emigrants.

El cas que, entre altres, hem tingut la oportunitat d'analitzar mostra també aspectes excepcionals des d'un punt de vista sociològic. La relació entre el pare de família, el garant de la casa pirinenca, i la seva filla s'erigeix tensa i rica en dades a la vegada, per comprendre les particularitats de l'emigrant ribagorçà i pirinenc a França. Des de la seva sortida de l'escola, Maria Mañanet ha de fer front a la vida a França, és a dir, al treball per contribuir a l'economia familiar. Des de 1905 se les enginya sola i acumula els diners necessaris per... sobreviure. Es queda a França fins a voltants de l'any 1910, ja que uns mesos més tard es casa en territori espanyol i, per tant, s'instal·la de nou a Lluçars. Tot seguit tindrà dos nens, el 1911 i el 1912. Val la pena remarcar dos moments en les relacions pare-filla que apareixen a la correspondència i permeten veure d'alguna manera el rol femení des de “l'exili”: quan el pare és a França o quan és novament al poble pirinenc.

Les relacions amb el pare són tenses. Les línies escrites per la seva filla revelen el respecte davant d'un control sever de les activitats de la família a França. Així, Maria Mañanet —“Marie Magnanet” quan escriu en francès i reproduïx la fórmula del nom apresada a l'escola— evoca i dona el seu testimoni sobre el greu accident patit per la seva mare, que està a punt de morir arran d'un accident a la cuina de la casa on treballava. Si bé expressa el seu desig perquè es recuperi aviat, dona una importància rellevant al fet que d'aquesta manera podria treballar de nou i, per tant, guanyar diners. En aquest mateix escrit, explica un fet extraordinari de la seva vida quotidiana: la pèrdua de la seva bossa amb el seu salari mensual. Maria expressa tot seguit una por enorme davant la possible reacció del seu pare, ja que havia d'enviar aquests diners al poble. És difícil saber si realment va perdre el diners o si els va guardar per necessitats més urgents però que no podia explicar al pare. En tot cas, amb la manera d'escriure i els comentaris es desprèn el temor a l'enfrontament i la mala relació amb el cap de casa, veritable controlador de l'acció diària dels nens a l'estranger.

Nèves 13 Mai 1908
 Cher papa et Mr Bernard
 voyant que vous ne sachiez
 de jamais à m'écrire un seul
 mot je me permets de commencer
 mon état de santé est assez bon
 je le souhaite et en sort de même
 pour vous l'oubli à passer 7 jours
 au lit de l'influenza est bincant
 il y a un mois à peu près qu'il
 est à l'hôpital et fait qu'on
 lui fasse une opération d'ailleurs
 est venue passer 7 jours avec le
 petit elle repart samedi Antoine
 n'a pas pu descendre. Samedi dernier
 je suis allée à Olonzac para que
 maman avait pris mal en repa-
 rant un grand chapeau la en

Doc 1. Extracte de la carta de Maria Mañanet al
 seu pare, Domingo Mañanet, del 13 de maig de
 1908 (1/3)

J'ai le temps est encore assez bon
 un trop chaud un trop froid
 Antoine travaille à la Luminère
 mais cette semaine je vois
 qu'ils sont entre Olonzac et
 Beaupré. Et votre réponse vous
 me raconterez ce qui se passe
 dans le pays
 Encore un gros bisoi
 à bientôt de vos nouvelles
 Marie Mañanet

Doc 2. Extracte de la carta de Maria Mañanet al seu
 pare, del 13 de maig de 1908 amb la seva signatura
 (3/3)

En darrer lloc, parla dels seus problemes personals deguts a les incomoditats d'alguns treballs que ha de portar a terme. La petita dels Mañanet explica que està obligada a treballar en indrets no volguts. En realitat, intenta gestionar el millor possible un dels principals motius de conflicte amb el pare. Més enllà de la difícil adaptació i del tracte que li dispensen segons les cases on treballa, com evocarem després, veu com li prohibeix una relació personal amb un noi en terres franceses. El pare intenta prohibir la relació des del poble, però veient que aquesta era seriosa, viatja a França per fer tornar la seva filla a Lluçars. Aquí es veu obligada a casar-se amb un veí del poble i a encarregar-se del pare; es converteix així en cap de casa fins a la mort del pare. La veritat de fons del problema i que provocava el rebuig frontal del pare a la relació era sobretot cultural, per la nacionalitat de l'home, però també perquè havia pogut observar a França un sistema de família nuclear diferent i allunyat del que estava acostumat al Pirineu; allà

els pares no vivien forçosament amb els fills un cop casats i això no podia acceptar-ho de cap manera.

Sobre la preparació del retorn descobrim les qüestions destacables per la filla. Bàsicament sol·licita al seu pare que l'ajudi a conèixer millor Lluçars, que li expliqui la seva evolució i la seva situació, però li demana també, conscientment, de mantenir i practicar el castellà. De fet, es comunicaven oralment en la "llengua de Lluçars" —el català— i, per tant, aquest no seria un problema. El perquè de totes aquestes indicacions cal entendre'l pel fet de no tenir cap problema d'adaptació el dia del seu retorn al poble. Per què demana llavors conservar el castellà quan domini la llengua oral? Simplement per una qüestió pràctica, ja que els textos escrits oficials —i tots en general— es feien i es tenia per costum fer-los en la llengua de cultura, el castellà. Val la pena remarcar una vegada més que, curiosament, la llengua escrita de Maria Mañanet fins al moment era el francès, l'única llengua que sabia escriure, doncs, i que havia après a l'escola de la III República francesa. A casa, com entre la família a l'exili, en canvi, només parla la variant del català de la Ribagorça. La llengua dels emigrants de la Noguera Ribagorçana continua sent el català fins a la meitat del segle xx, quan els nens —fills— de la família instal·lada a França van a l'escola, amplien els lligams socials més enllà dels estrangers, i trenquen a poc a poc l'endogàmia de l'emigrant. De fet, això depèn molt del lloc d'arrelament. Els dos germans de Maria Mañanet escull en dos pobles d'acollida diferents del primer on van aterrar amb el pare, Névian: un s'instal·la a Olonzac, l'altre a Ribesaltes. Tots dos tenen fills i es casen amb dones —dues germanes també— del poble d'origen, Lluçars, que retroben en alguna de les anades i vingudes al país. No sabem si el que s'instal·la al Llenguadoc necessita conèixer —i aprendre, per tant— la llengua francesa per tirar endavant, tenint en compte que la llengua social era encara a principis de segle xx, l'occità —o vulgarment "*patois*"—, que era de fàcil intercomprensió amb el català. Mentre que el germà que es desplaça cap al sud, en direcció al Rosselló, sembla integrar-se més ràpidament segons alguns testimonis, i potser en part gràcies a la utilització i comprensió de la llengua catalana. Posteriorment, aquesta branca de la família es desplaçarà fins a Marquixanes, al Conflent.

A l'últim, el temps i l'arrelament d'aquestes famílies determinen una pèrdua progressiva del lligam amb la "casa" d'origen. Això succeeix més aviat des del cantó pirinenc i no tant des del punt de vista de l'emigrant, ja que

no és la seva intenció i vol conservar de totes totes els lligams —els costums, els records, la llengua, les festes, la comunicació, etc.— i transmetre'ls de generació en generació. Si ens aturem a observar la intensitat de l'intercanvi de cartes per totes dues bandes veurem com disminueix, però des de la banda “emigrant” persisteix sempre un fil comunicatiu, ni que siguin dues cartes per any per explicar la situació i els progressos i promocions socials, a la vegada que des del poble els escrits escassegen, gairebé no n'hi ha i així ho senten els emigrants, que se'n planyen. Excepcionalment, els que són a França escriuen també per explicar fets aïllats com ara el casament d'una persona coneguda, evocar els desplaçaments o mudances cap a noves localitats o narrar un gran esdeveniment com per exemple la compra d'una casa de propietat.

La desaparició progressiva de notícies del poble pot ser considerada a partir de les següents raons: l'assegurança d'una descendència i d'una continuïtat de la “casa”; l'allunyament i el temps que passa; i, en darrer lloc, els problemes locals (política nacional, caciquisme, economia, dictadura, república, guerra civil, etc.). D'alguna manera, se'n desprèn la idea que el fet de tenir una part de la família a França esdevé una normalitat i, també, una qüestió progressivament menys present al poble, d'alguna manera perd pes. En contrapartida, hi ha una decepció des de l'àmbit dels emigrants car deixen de tenir o gairebé no tenen més informacions directes —ja que sempre n'hi ha indirectament a través de veïns o altres famílies— del poble. Es queixen amargament de la seva situació d'oblit, tot i mantenir un pont obert amb el país anys ençà, sense tenir a penes resposta fins a finals dels anys trenta del segle xx.

RELACIONS AMB EL PAÍS D'ACOLLIDA

El país d'acollida és una imatge poc clara en el cap dels emigrants. Es tracta d'un país proper, d'un país d'intercanvi tradicional amb el Pirineu, a través de valls, gràcies al bestiar, el contraban, etc. El problema rau en saber diferenciar el terme “país” d'acollida: França o poble d'arribada? Es tracta dels dos a la vegada pels emigrants, ja que d'una banda descobreixen una realitat social i, d'una altra, han de fer front a una realitat administrativa. I, ben sovint, les relacions amb un o altre d'aquests dos “mons” no tenen res a veure.

L'acollida dels immigrants a França té lloc en un context francès força particular, des de finals del segle xix, i s'emmarca en una mentalitat i una

política de tota una època de transformacions d'àmbit nacional. Les lleis i les decisions administratives del moment xoquen frontalment amb l'immigrant. Hi ha una xenofòbia forta enfront dels nouvinguts —italians o espanyols, majoritàriament—, i essencialment des de la classe política. A la seva tesi doctoral, Laurent Dornel analitza els aspectes i l'evolució de normes contràries a l'immigrant. Demostra com s'aproven moltes mesures en el conjunt de l'Estat en un període temporal relativament curt per “pal·liar” aquesta arribada d'immigrants del sud d'Europa: es realitzen prescripcions econòmiques (entre 1883 i 1900) i polítiques (de 1880 a 1900).³ La majoria d'aquestes normes són fidels a les tesis extremistes i neoconservadores de Maurice Barrès, sobretot entre 1898 i 1902. Sense entrar en el detall dels efectes directes o indirectes que aquestes lleis van tenir en els immigrants, val la pena dir, però, que el tema dels estrangers que arribaven a França es va situar al cor de les campanyes polítiques, pràcticament com un dels principals temes d'animació quotidiana entre les elits dirigents.⁴ Com també és important evocar això aquí i ara, tot sabent que des del país d'origen, moltes vegades s'ha estès un desconeixement profund de les dificultats viscudes pels que van marxar.

El paper de la premsa nacional i regional va ser essencial a l'hora de difondre les normes, però també les “pors” o els moviments polítics i socials contra els immigrants. Els diferents diaris parlen llavors d’“invasió” o d’“infiltració” quan fan al·lusió als nouvinguts. El rebuig que es despenia dels articles jurídics repetitius confortava les polítiques empreses i “comercialitzades”, però tingué també com a resultat l'increment de la xenofòbia del col·lectiu. L'estigmatització dels estrangers es feia per una fixació paral·lela de l'immigrant, “inferior” i “criminal”.⁵ En aquest sentit, Dornel afirma que “a principis de la III República, la xenofòbia apareix com una màquina de fabricar «nacional», el rebuig de l'estranger d'alguna manera s'equilibra per la força de la voluntat assimiladora”.⁶ Per aquest fet, l'acollida dels nouvinguts queda exclusivament entre les mans dels mateixos habitants, segons les seves necessitats i la seva consciència. Van sorgir alguns casos de suport i d'entesa, però resultava enormement difícil fer front a aquesta espiral

3. DORNEL Laurent, *La France hostile. Socio-histoire de la xénophobie (1870-1914)*, Hachette Littératures, Paris, 2004, pp. 149-150.

4. *Ibid.*, pp. 153-154.

5. *Ibid.*, p. 181.

6. *Ibid.*, p. 231.

quan el propi govern exercia un enorme control de la immigració, obligada a declarar en un màxim de 8 dies la seva residència i el treball, sota coacció de ser sancionats tant els nous arribants com els mateixos francesos si no “tenien cura” de respectar les lleis.⁷

Durant la primera dècada del segle xx es produeix una “relaxació” en el control, però el corrent liberal del “*laissez faire*” segueix tenint poc pes. El pensament proteccionista i nacional persisteix en la seva tenacitat per donar preferència al treballador francès enfront de les “conseqüències econòmiques i «morals» de la immigració”.⁸ Si bé això sembla possible en els centres urbans o industrials, al camp, on la mà d’obra sempre és necessària segons les èpoques, el rebuig dels estrangers no té lloc de la mateixa manera ja que no poden passar sense el seu treball, tot i que les relacions estan condicionades.

Però no tot va tendir al rebuig frontal i a les complicacions administratives. Des de finals del segle xix hi ha un fort corrent assimilador dels immigrants per una raó essencial, que no era altra que la necessitat de mà d’obra del cantó francès. Però també la localització dels immigrants —en el cas dels que provenien del Pirineu— al sud de França i el fet que parlen una llengua similar als francesos dels pobles —català o aragonès/occità— fan que no se sentin estrangers del tot; i més encara quan les tradicions religioses o populars eren també similars. En aquest sentit, sembla interessant seguir les teories d’Eugen Weber sobre l’assimilació d’aquests immigrants en una França política que preparava a grans passes la cohesió social de la “nació francesa”, entre 1870 i 1914.⁹ El posicionament de la classe política s’insereix en el que representa la voluntat d’adhesió i homogeneïtzació en allò “nacional”. D’aquí prové la pressió sobre els immigrants però també sobre la població en molts aspectes de la vida quotidiana a fi de fer sobresortir una certa unitat del sentiment de la nació francesa.

És en aquest context que cal analitzar la integració de l’immigrant —o emigrant— que ve temporalment a França o “decideix” quedar-s’hi. A través de la correspondència i de les entrevistes realitzades, hem pogut seguir el

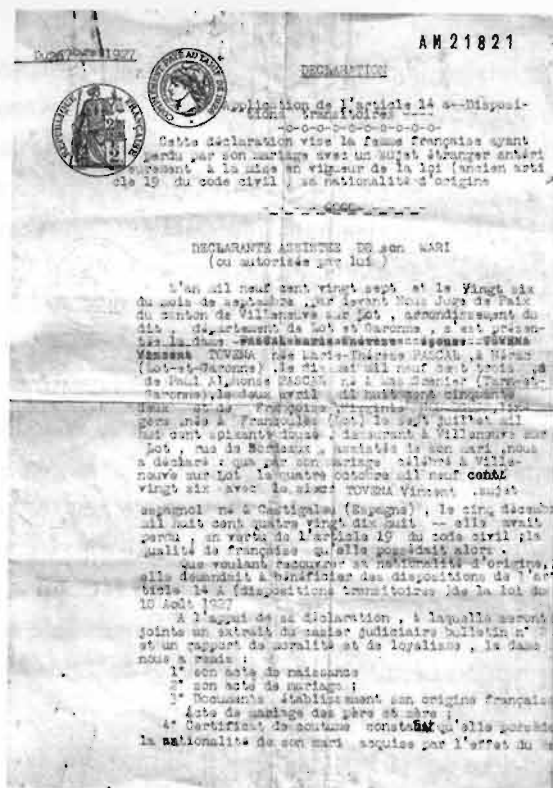
7. *Ibid.*, pp. 209-210. És la llei del 8 d’agost de 1893.

8. *Ibid.*, p. 189.

9. WEBER Eugen, *La fin des terroirs. La modernisation de la France rurale (1870-1914)*, Fayard, París, 1983 i, del mateix autor: *Ma France. Mythes, culture et politique*, Fayard, París, 1991.

raastre de la “integració” de Maria Mañanet i dels seus germans a França. La filla treballa en diferents cases. A la primera on fa de mainadera, té cura dels nens i fa les feines de la casa, és tractada amb manca d’humanitat. Explica que els fills de la casa la prenen com a objecte d’atacs i els pares no fan res per evitar-ho. Tot i que la noia ho comenta al seu pare, que és qui li va trobar la feina, aquest no accedeix de moment que canviï de lloc de treball. Això va fer que s’escapés i s’espavilés per ella mateixa durant un temps. Finalment, el pare la retroba i pacten que torni a treballar en una altra casa. Allà troba una mica més de comprensió i humanitat. Es tracta aquesta vegada de la casa d’un metge reputat, on sembla tenir millor relació i gaudir de passada de l’educació familiar. A partir de llavors no sembla queixar-se més de la seva situació i, a la vegada, estableix amistances amb joves de la seva edat. En canvi, els seus germans treballen juntament amb altres immigrants i francesos als camps, sobretot vinyes, i semblen viure millor la relació amb el país d’acollida. Tot sigui dit, els emigrants pirinencs es queden sovint tancats entre ells mateixos, i cal esperar una altra generació —a vegades fins i tot dues— per entreveure algunes relacions “mixtes” o “internacionals”. Però això es frena després de la Primera Guerra Mundial, quan fins i tot a aquells que havien aconseguit targetes de treballadors per a estrangers estables i durables gairebé se’ls prohibeix de casar-se amb franceses. Les dones autòctones podien perdre la seva nacionalitat francesa automàticament si no ho respectaven. Es tractava d’una mesura clarament xenòfoba. Així va ser com moltes dones van perdre la nacionalitat francesa als anys vint i trenta del segle xx en casar-se amb ciutadans de nacionalitat espanyola, com fou el cas que podem observar en el document 3, que pertany a una altra família Tobeña (de Castigaleu, poble veí de Lluçars).

La integració o, encara millor, l’adaptació al país d’acollida es concreta més aviat amb els fills dels emigrants, tant per la seva edat com també gràcies a les seves possibilitats d’assimilació en la vida i tradicions locals. La incorporació de la família en un cert entorn social apareix esporàdicament a la correspondència. Només afloren elements que fan al·lusió al tema del treball i a algunes participacions col·lectives, com ara casaments o comunions, ben sovint, doncs, a través dels seus fills. En realitat, només existeixen relacions entre la família a França, amb els veïns o compatriotes que s’estan al país, o amb la família del Pirineu.

Doc 3. Document de 1927 sobre la pèrdua de nacionalitat francesa de Marie-Thérèse Pascal per haver-se casat amb Vicente Toveña (o Tobeña)

De fet, l'escola representa el primer i millor mitjà d'integració a la vida social a França. Només els nens semblen treure'n "profit". És el cas de Maria Mañanet, que aprèn a llegir, parlar i escriure el francès a l'escola i rep una educació general destacable respecte d'altres nois i noies del seu poble a la mateixa època. Per extensió, tenint en compte el període en el qual ens situem, en aquesta mateixa escola és on aprèn de memòria cançons patriòtiques franceses i, ben sovint, antigermàniques. L'educació de la filla era important i podia representar una inversió de futur per a la família, la seva i les que vinguessin. El paper de la dona quedava així encara emmarcat dins uns marges socials concrets.¹⁰ La diferència per a ella, respecte d'una certa i improbable educació rebuda al Pirineu, era la de ser educada a França i en francès, en una escola abanderada per normes nacionals, i lluny dels designis i capacitats d'un institutor o d'una institutriu a l'atzar.

10. FRAISSE Geneviève, "La petite fille, sa mère et son institutrice (les femmes et l'école au XIXe siècle)", *Les Temps Modernes*, 1976, pp. 1959-1988.

Els casaments mixtos podien ser una solució per traspassar la impermeabilitat entre grups socials, tant estrangers com autòctons. Però com ja hem esmentat, les lleis opressives contra les dones que es casaven amb un estranger —com es veu al document del 1927— o la malfiança dels emigrants amb els francesos, feien pràcticament impossible el “mestissatge”. Aquests emigrants, com en el cas dels Mañanet, podien fins i tot fer el viatge al poble per casar-se i tornar a França amb les seves dones, sobretot si ni ells ni elles no eren hereus ni hereves —pubilles— de la casa pirinenca i no estaven obligats a carregar amb la família i la casa.¹¹ En el mateix retorn forçat de Maria Mañanet a Lluçars, es pot apreciar un “odi” i “rebuig” inequívocs contra els francesos, de l’emigrant —el pare— contra l’autòcton, alhora que palesava un menyspreu de tot allò que diferia de les seves tradicions. La por de perdre o veure desaparèixer el sistema establert de la casa, de veure com la filla podria quedar-se a França i casar-se amb un francès, amb el perill d’independitzar-se sense conviure en comú amb els pares, tal i com es feia al Pirineu, és un dels elements principals perquè el pare trenqui el contacte de la filla amb el món gal i aquest país de “modernitats perniciosos”.

Les tenses relacions de Maria Mañanet amb el seu pare, les contradictòries i constrenyents relacions viscudes a França i el retorn forçat a la Ribagorça provoquen inevitablement un efecte, una reacció, en la filla. En tornar al poble es casa amb totes les conseqüències que representava arrelar de nou al Pirineu amb les tradicions pròpies i el bagatge acumulat. A partir de llavors “afirma” sense embuts, potser en reacció al laïcisme viscut a França i la duresa de la seva experiència, el seu ultracatolicisme i rebutja les idees republicanes —tant les que s’estenen a Espanya a finals dels anys vint com les conegudes a França. Aquest plantejament ideològic que es tradueix senzillament en el mode de viure i no més enllà seria un dels elements que la “distancien” de persones properes com àdhuc el seu marit, obertament d’esquerres. El cas del rebuig de Maria Mañanet davant les modificacions culturals i religioses imposades a França no era únic, ja que fins i tot a molts francesos habitants de pobles del sud els costava acceptar-ho. Tot això tenia lloc durant el període de

11. Cal recordar que en aquesta part del Pirineu, com en tota una part sociocultural similar, el dret d’hereu és absolut, ja sigui home o dona. Els germans o germanes (“tions” o “cabalers” en alguns indrets) col·laboraven llavors en les tasques de la casa, però també podien ser els primers a provar sort lluny del poble, com a la “terra plana” (Lleida, Barcelona, etc.) o a França.

separació entre l'Església i l'Estat, el 1905.¹² En contrapartida, i amb traces de contradicció, sembla regraciar l'educació que va rebre a França: ja al poble, obté a través dels seus germans establerts a França diversos llibres d'estudi i diccionaris català-francès i castellà-francès, i mostra una enorme importància per l'educació familiar dels seus fills, com per exemple el fet de conèixer la llengua francesa. A Espanya, l'alfabetització depenia essencialment dels mestres d'escola. A Lluçars, per exemple, la mestra provenia d'un poble veí d'Osca i es quedà en actiu al poble aproximadament entre 1922 i 1945. Els resultats no van ser extraordinaris, o, en tot cas, no per a la majoria. En aquest entorn, trobem que els fills de Maria Mañanet sabien llegir i escriure i havien agafat el costum de redactar i crear amb les paraules. El paper de la mare en l'educació dels nens s'erigia com a fonamental. Va guardar, doncs, una idea positiva de l'educació rebuda a França.

Finalment, la integració en el país de "l'exili" es fa sobretot gràcies al temps que passa, a l'escola —on veiem que els premis i beques atorgats són un exemple per intentar assimilar els fills d'immigrants—,¹³ a les guerres mundials —ja que la participació en els conflictes o la resistència podien donar dret a un cert reconeixement i a una projecció col·lectiva— o a l'oblit dels emigrants des del país d'origen.

Doc 4. Extracte del diari amb la publicació del premi de beques del departament de l'Aude

12. CHOLVY Gérard, "Déracinement et vie religieuse : l'immigration espagnole dans le département de l'Hérault au xxe siècle", *XLIIe Congrès de la Fédération Historique du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon à Perpignan en 1969*, Montpellier, 1970, pp. 95-113.

13. Vegeu el petit extracte del diari regional dels anys trenta que anuncia les beques atorgades en format de premi, entre les quals hi ha la que va rebre "Antoine Magnanet" (Antonio Mañanet), el fill d'un dels germans de Maria Mañanet, que s'havia quedat a Olonzac. Sabem que el nen aprèn a escriure el castellà gràcies als seus pares que l'ajuden amb el que saben i ho demostra tot escrivint periòdicament cartes a la família de Lluçars, com a prova de lligam... sempre per si un dia tornaven. Evidentment, el nen només parlava el català a casa —amb la variant del poble pirinenc— i el francès, après a l'escola.

RELACIONS AMB ELS EXILIATS DE LA GUERRA CIVIL

La presència d'emigrants del sud dels Pirineus, i concretament de la zona central com la Ribagorça, augmenta contínuament i permet que es vagi teixint una xarxa de famílies emigrades entre el final del segle XIX i els anys vint. En aquest sentit, aquestes branques de famílies "oblidades" a poc a poc pels pobles pirinencs esdevenen indispensables quan la guerra civil esclata a Espanya i s'inicia una fuga constant de refugiats des de 1936 fins el 1939. Els anys 1938 i 1939 són importants pel nombre de persones que arriben a França. L'any 1938, les zones pirinenques d'Aragó i d'una part de Catalunya (el Pallars, la Val d'Aran, l'altra part de la Ribagorça...) són ocupades per les tropes franquistes i veuen com molts dels seus habitants marxen cap a l'exili. Un cop a França, aquests darrers retroben una sempre agraïda solidaritat als Alts Pirineus francesos, i després pateixen sorts diverses.

Per què els primers emigrants de "subsistència" esdevenen llavors necessaris? Es converteixen en un coixí, en una ajuda, en els informadors i intermediaris entre les notícies que arriben del país, de la casa, i les dels exiliats retinguts en camps de concentració. Fan un seguiment dels refugiats a França quan en tenen coneixença, i intenten posar-s'hi en contacte. Són familiars o simples veïns del poble, detinguts en camps on les persones s'amunteguen en les pitjors condicions. Una vegada aconseguixen veure'ls o tenir-ne alguna nova, els reconforten i els fan arribar cartes de la família. El més important: són la seva subsistència ja que els porten des de l'exterior del camp aliments, paper per escriure i fins i tot diners per pagar alguna necessitat extra. En molts casos ajuden els interns a pagar la seva sortida, mitjançant una fiança del viatge de retorn —a vegades— o aconseguint-los una feina, condicions necessàries per ser "alliberats". Només en el cas dels Alts Pirineus francesos, Bartolomé Bennassar parla de 15.000 refugiats civils que són ajudats i acollits per familiars o amics que ja vivien a França. Aquest historiador francès afirma que el departament comptava ja en aquella època amb la presència de més de 6.000 espanyols. La primavera de 1938, un nombre incalculable d'exiliats són enviats cap al departament del Lot, al nord de Tolosa. Més de la meitat d'aquestes persones provenien de la zona de la Ribagorça (Benasc, Graus, etc.).¹⁴

14. BENNASSAR Bartolomé, *La guerre d'Espagne et ses lendemains*, Perrin, París, 2004, pp. 362-363. El nombre de refugiats hauria arribat a més de 40.000 persones a finals de 1938, una

Tot seguint novament el cas de la família Mañanet, veiem com els membres que es van quedar a França, al Llenguadoc com al Rosselló, porten a terme aquest ajut entre amics, compatriotes i familiars del país, del poble. D'un cantó donen treball a un altra persona del poble, Joaquim Perna, que va ser internat des de la seva arribada a França fins el mes de novembre de 1939 al camp de Vernet d'Arieja, havent viscut doncs una de les pitjors etapes d'aquest camp.¹⁵ En aquell moment el van portar al Rosselló, on retroba la solidaritat de la família Mañanet (reconvertida en "Mananet" al Rosselló, mentre que l'altre germà instal·lat al departament de l'Aude veu com li francesitzen el nom amb "Magnanet"). Els Mañanet s'atansen al camp per donar-li menjar de tant en tant fins que al final li poden trobar un treball que li permet abandonar el camp. Viu a casa d'ells durant uns quatre anys fins que finalment decideix marxar cap als afores de París i retrobar-se amb la seva germana, també exiliada. El cas més representatiu, però, és el de José María Montoliu Mañanet. Es tracta del propi fill de Maria Mañanet que, havent participat a la guerra de 1936, es veu obligat a seguir com tants altres la "Retirada". El mes de febrer arriba al camp d'Argelers on rep la visita dels seus oncles al cap d'uns dies —havien estat avisats per la família de Lluçars. Gràcies a la seva personalitat i a les seves ganes per escriure, segurament transmeses per la mare, deixa testimoniatge d'aquella època en unes memòries personals escrites l'estiu de 1939 a la presó de Bilbao. Va ser detingut perquè va aconseguir sortir del camp amb l'ajut de la família del Rosselló, que s'estava a Marquixanes. José María va accedir a tornar a Espanya perquè, com molts altres, va creure's la crida del nou règim. La informació li va arribar a través de la mare per carta, que no li podia passar res si tornava al poble. La realitat va ser totalment una altra: una vegada creuada la frontera, va ser detingut com tants altres i va patir un procés militar. Fou condemnat a un temps de reclusió i, essencialment, a patir la por, tot i poder continuar en vida.¹⁶

"càrrega insuportable" encara per a França. A principis de 1939, tot canvia i "l'èxode sense equivalents" transforma les actituds i les possibilitats d'acollida. Pel cas dels Alts Pirineus, vegeu també el treball de CUBERO José, *Les républicains espagnols*, Cairn Editions, Pau, 2003, pp. 24-25.

15. TÉMIME Émile, "Los campos de internamiento de españoles en el mediodía de Francia", Alicia ALTED i Lucienne DOMERGUE (eds.), *El exilio republicano español en Toulouse, 1939-1999*, UNED-Presses du Mirail, 2003, pp. 53-72.

16. BARRULL Carlos i JANÉ Oscar, *La memòria de la Guerra Civil a la Ribagorça. Dietari de José María Montoliu Mañanet (1936-1939)*, Centre d'Estudis Ribagorçans (en premsa).

Així doncs, és fàcil captar el rol indispensable de les famílies pirinenques presents sobre el territori francès en el moment de l'arribada de refugiats de la Guerra Civil. Gairebé totes les famílies de pobles ribagorçans tenien parents o amics a França, la qual cosa no era el cas de moltes persones de la gran ciutat com per exemple Barcelona, que pateixen fins a les darreres conseqüències el seu internament als camps francesos, i més enllà.

Per acabar, s'imposa una pregunta tenint en compte el que passa als anys 1930 i l'"oblit" dels emigrants que s'estén als pobles d'origen: per què persisteix un lligam tan fort amb l'exiliat republicà quan existia llavors aquest "oblit" i distanciament? En primer lloc, es tracta d'una qüestió de solidaritat respecte el compatriota, a la persona originària del país que arriba en condicions infrahumanes. És una raó identitària, lligada a les arrels. En segon lloc, un motiu fonamental és l'associació psicològica a la mentalitat d'"exiliat". Els antics emigrants comprenen perfectament el desarrelament forçat —de manera i per raons diferents, de ben segur— i són finalment assimilats per la gran majoria, amb el temps i sense ser-ne conscients, en el conjunt d'exiliats de guerra. Els dos tipus diferents d'exiliats-emigrants s'uneixen llavors als anys 1940. Encara més en la seva lluita i resistència enfront de l'ocupació alemanya. El govern franquista arriba a confondre fins i tot alguns retornats "francesos" i fills d'emigrants espanyols de principis de segle, amb exiliats polítics, i són, doncs, detinguts i deportats a camps de treball, mentre que molts se sorprenen de la seva presència allà, en veure que parlen malament el castellà i descobrir l'error de la seva detenció, si no era que totes les detencions foren un error.¹⁷

D'alguna manera es fa palès un "exili viscut" davant d'un "exili imaginari", però en els dos casos, la mentalitat d'exiliat existeix.¹⁸ Les diferències entre uns i altres s'engendren en gran part amb el "culte del retorn".¹⁹ Mentre

17. VELILLA AZNAR Manuel, *Mi vida en los batallones disciplinarios de soldados trabajadores de Franco en la postguerra civil*, 20 p., memòries inèdites obtingudes gràcies a Fernando Liesa, nét de l'amic de Velilla en un d'aquests camps de treball franquistes, Jacinto Terés Roig, a qui l'autor va enviar el text; RODRIGO Javier, *Los campos de concentración franquistas, entre la historia y la memoria*, Siete Mares, Madrid, 2003.

18. Sobre la idea d'una mentalitat d'"exiliat" i sobre la construcció de l'exili ell mateix al cap d'uns anys, vegeu el text següent: LABORIE Pierre i AMALRIC Jean-Pierre, "Vaivén de las memorias: la significación del exilio se construye", Alicia ALTED i Lucienne DOMERGUE (eds.), *El exilio republicano...*, pp. 17-26.

19. CUBERO José, *Les républicains...*, p. 7.

que els primers ho transmeten amb dificultats als seus fills, als fills nascuts a partir de la “vergonya” continguda d’una guerra, els segons, els del la primera època de l’emigració, transfereixen amb fermesa el desig de retorn, la imatge forta del poble i, sobretot, la idea de la “casa pirinenca”. Només així podem comprendre com la néta-neboda de Maria Mañanet, ciutadana francesa i resident a Perpinyà, expressa en una entrevista recent el seu anhel per tornar a Lluçars quan es jubili i “retrobar-se”, quan gairebé no hi ha estat al llarg de la seva vida.

BIBLIOGRAFIA

- ALTED Alicia i DOMERGUE Lucienne (eds.), *El exilio republicano español en Toulouse, 1939-1999*, UNED-Presses du Mirail, 2003.
- BENNASSAR Bartolomé, *La guerre d’Espagne et ses lendemains*, Perrin, Paris, 2004.
- CHOLVY Gérard, “Déracinement et vie religieuse : l’immigration espagnole dans le département de l’Hérault au xxe siècle”, *XLIIe Congrès de la Fédération Historique du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon à Perpignan en 1969*, Montpellier, 1970, pp. 95-113.
- CUBERO José, *Les républicains espagnols*, Cairn Editions, Pau, 2003.
- DD.AA., *Exil, politique et migration économique. Espagnols et Français aux xixe et xxe siècles*, CNRS, Paris, 1991.
- DORNET Laurent, *La France hostile. Socio-histoire de la xénophobie (1870-1914)*, Hachette Littératures, Paris, 2004.
- FRAISSE Geneviève, “La petite fille, sa mère et son institutrice (les femmes et l’école au xixe siècle)”, *Les Temps Modernes*, 1976, pp. 1959-1988.
- MONTBROUSOUS Mari-Line, *Histoire d’une intégration réussie: les Espagnols dans le bassin de Décazeville*, Ed. Rouergue, 1995.
- RODRIGO Javier, *Los campos de concentración franquistas, entre la historia y la memoria*, Siete Mares, Madrid, 2003.
- WEBER Eugen, *La fin des terroirs. La modernisation de la France rurale (1870-1914)*, Fayard, Paris, 1983.
- *Ma France. Mythes, culture et politique*, Fayard, Paris, 1991.